

Недељко Радосављевић

Стеван Павловић: ИСТОРИЈА БАЛКАНА

Слио – Београд, Београд 2001, 521

Простор Балканског полуострва и југоисточне Европе је, упркос бројним географским, привредним, етничким и другим унутрашњим разликама, у историографији ипак неопходно сагледавати као једну целину, јер су се велике кризе и ратови, покренуте на једном делу тог великог подручја, увек одражавале на цело окружење. Сем тога, Балкан је специфичан и као простор сусрета, сучељавања, али и сукоба цивилизација оличених у великим империјама, које су биле њихови носиоци.

У српској историографији, уколико делимично изузмемо Источно питање Васиља Поповића, нема значајније студије чији аутор би се бавио Балканом у целини, у одређеном временском периоду. Шири проблеми Балкана истраживани су од аутора синтеза националне историје, као и писаца из домена опште историје. Ипак, интересовање за историју Балканског полуострва расте, па су дела Трајана Стојановића, америчког историчара српског порекла, Балканска цивилизација и Балкански светови, прва и последња Европа, привукла пажњу стручне, али и шире јавности.

Књига Стевана Павловића, професора Историје Балкана на универзитету Саутемптон, Историја Балкана, нова је на српском говорном подручју, чиме је њено појављивање за српску историјску науку још значајније. Хронолошки оквир његовог интересовања је време од 1804, када почиње српска или прва национална револуција балканских народа под османском влашћу, па до 1945, када је, након до тада најкрвавијег рата у историји човечанства, нов поредак успостављен у целој Европи, па и на Балкану.

Стеван Павловић се, међутим, у уводном делу потрудио да оде знатно дубље у прошлост, све до Балкана у времену Римске империје, да би хронолошки пратио ток насељавања Словена и стварања њихових држава, преко појаве нових освајача, османлија, и њиховог успостављања контроле над готово целим полуострвом.

У том, уводном делу, Павловић је посебно истакао XVIII век као прелазно раздобље ка балканским националним револуцијама. Ту је указао на специфичне прилике у Београдском пашалуку, где је доминирала српска популација, али и на грчки национални препород, подстакнут и помогнут од грчког

трговачког патрицијата, из кога су поникли и утицајни султанови дипломатски чиновници Грци, који су формално носили титулу драгомана (преводиоца). Он, такође, указује и на специфичан случај румунских кнежевина, у којима је аутономија коју су задржале вољним признањем османског суверенитета, чак умањивана заједничким радом Порте и грчких фанариотских кругова, подстакнутих сновима о обнови Византијског царства. Та три чиниоца, српски, грчки и румунски, биће носиоци првих балканских националних револуција, док је слободу Бугарској донела руска војска у време Велике источне кризе 1875–1878.

Анализирајући балканске националне покрете, Павловић добро уочава њихове међусобне разлике. Српска револуција, покренута 1804, у почетку је била без било какве озбиљније стране подршке, све до уласка Русије у рат 1806. У таквим околностима је и формирана национална устаничка држава, јер су првобитни циљеви елиминисања незаконите тираније дахија прерасли у рат за национално ослобођење. Велике силе су, изузимајући Русију, углавном биле присталице легитимистичке идеје да се не наруше границе Османске империје, и да се српско питање реши унутар њених граница. Грчка револуција 1821. је, међутим, успела да стекне велики број филхеленски настројених пријатеља који су могли да утичу на јавно мњење и званичну политику својих држава, чиме су њене позиције биле знатно боље него српске, због којих је српска устаничка држава и пропала 1813. Филхелени су долазили и као добровољци, попут енглеског песника Бајрона. Због стране поморске интервенције, у којој су учествовале и флоте земаља које су, у суштини, подржавале територијални интегритет Османског царства, и уласка Русије у рат, резултат је било признавање независности Грчке.

Румунске кнежевине су, због заокружене територијалне целине и прецизног статуса, биле у нешто повољнијем положају, посебно од Кучук Кајнарџијског мира 1774, када је Русија увелико наступала као арбитар у унутрашњим збивањима у Влашкој и Молдавији.

Павловић је и подробно указао на елите које су те национално ослободилачке покрете водиле, а које су у многоме међу собом биле различите. Док српску револуцију воде хајдучке старешине, локални кнезови и угледнији трговци, у Грчкој постоји супротност између клефтских старешина, врло сличних српским устаничким поглаварима, и просвећених припадника фанариотских породица, школованих у иностранству и често са већ стеченим дипломатским искуством. У Румунији, пак, постојало је јако бојарско племство, супротстављено грчким фанариотским кнежевима и упливу хетерија, али и тежњама сељаштва да се ослободи кулука и других феудалних обавеза.

Те елите и касније ће водити главну реч у својим земљама, све више се европеизирајући, у чему су, ипак, предњачили Румуни, чији је национални покрет био утемељен на упоредној активности на ослобођењу од османског утицаја који није био само формалан (повремени улазак турских трупа, право прече

куповине аграрних производа...) као и власти фанариотских кнежева, који су достојанства куповали на Порти, што је само повећавало фискални притисак.

Посебна целина посвећена је времену по склапању Једренског мира, којим је практично отпочело формирање модерне политичке карте Балкана, односно стварање националних држава. Павловић је извршио занимљиво поређење међу њима. Једина формално независна била је Краљевина Грчка, на челу са краљем Отом Баварским, удаљена, међутим, од економских центара хеленске моћи, попут Солуна и Цариграда. То се, парадоксално, у једном тренутку манифестовало и кроз исељавање поданика у простор још увек под османском влашћу. Положај трибутарних кнежевина Србије, Молдавије и Влашке био је сличан, јер им је статус гарантовала Русија. Оне су, како аутор сматра, у привредном погледу биле у знатно бољој позицији од Грчке, јер су услови за аграрну производњу били бољи, а територија компактнија.

Битну промену стања на Балкану Павловић види у резултатима Париског мира 1856, којим је руски утицај сузбијен, а концерт великих сила постао гарант статуса кнежевина. Павловић посебну пажњу усмерава на најбројније становништво, Словене, расуте у аутономној Србији, практично независној Црној Гори, просторима Аустријског и Османског царства. Њихов положај био је врло различит. Танзиматске реформе у Турској нису у значајнијој мери побољшале положај хришћанског становништва, док је Хрватска била готово потпуно утопљена у централистичко царство Хабзбурга, а од нагодбе 1867. у угарски државноправни простор, са врло суженом аутономијом. Позицију сличну Пијемонту у Италији, међутим, српски кнез Михаило Обреновић није могао да материјализује националним уједињењем, како због ограничених ресурса којима је располагао, тако и због легитимистичког односа сила које су имале интерес да се очува *status quo*.

Нову прекретницу у историји Балкана Стеван Павловић види у Великој источној кризи, изазваној српским устанком у Босни и Херцеговини 1875, што је довело до рата балканских трибутарних кнежевина против Турске, уласка војно надмоћне Русије у рат на њиховој страни, и ојачаном улогом Аустроугарске, која је на Берлинском конгресу добила право да окупира Босну и Херцеговину.

Стеван Павловић посветио је посебну пажњу стању у коме су се налазила два царства која су територијално била ситуирана на Балкану, како пре, тако и после Берлинског конгреса. Реч је о Аустроугарској, којој је нагодба два најмоћнија народа у њеном саставу дала нову животну снагу, и Османском царству, чији напори да се реформише дају врло мале резултате. Новостворене независне државе, Румунија, Србија и Црна Гора, уз формално трибутарну, али готово независну Кнежевину Бугарску, већ тада показују аспирације према територијама које су још увек под турском контролом. Такви односи наставиће се све до балканских ратова 1912–1913, којим је Османско царство на Балкану сведено на турски етнички простор. Покушаји младотурака да револуцијом 1908. реформишу царство, а при том сачувају и његове основе у тра-

диционалном исламу, завршени су неуспешно. Како су се односи на полуострву, који су обележили читав деветнаести век, регулисали тек Лондонским мировним уговором, раздобље од 1900. до 1914, Павловић назива правим крајем XIX века. Уколико се то односи на османско државно присуство, то је свакако тачно, мада модерна историја Србије, Црне Горе и Румуније, у ствари, потиче од признања њихове независности 1878.

Стеван Павловић је значајну пажњу посветио пресељењима и покретима становништва, изазваним најчешће стварањем нових држава или померањем граница, при чему је готово свака нација или верска заједница тежила држави у којој није била мањинско становништво. Да то није тако једноставно, аутор је добро илустровао примером Грка, чија независна држава, настала 1829. и распекана на мање, саобраћајно тешко повезане целине, економски није могла да функционише самостално, јер су најелитнији трговачки и национални центри Грка остали у Османском царству, а сами фанариоти поново нашли место у османској дипломатији, па је чак долазило и до сеобе Грка у области под турском влашћу. Касније, доћи ће до обрнутог процеса, окончаног великом разменом становништва 1923.

Стеван Павловић указује и на однос у привредама балканских земаља, њихов претежно аграрни карактер, спору изградњу железница и ослонац на суседна тржишта великих царстава. При том као најнапреднију земљу види Румунију, најотворенију утицајима француске културе, са највише људи образованих на европским универзитетима, и значајним урбаним центрима, посебно Букурештом. Румунија је, истовремено, била и једина земља која је имала право племство (бојаре), али које постепено губи значај и привилегије.

Читалац ове добро написане синтезе може поставити питање због чега се аутор хронолошки определио за 1945, као граничну годину, а не 1918, када је завршен Први светски рат, односно 1922–1923, када је систем мировних уговора потврдио ново стање, односно нову геополитичку реалност без Аустроугарске, а са националним државама, које су своје постојање наставиле и после Другог светског рата.

За то је имао добре разлоге. Стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца промењен је однос снага међу балканским државама и измењена њихова привредна структура. Такође је дошло до новог, опет масовног померања становништва, посебно када је реч о Грчкој, која је морала да прими стотине хиљада малоазијских Грка после своје неуспеле офанзиве на Анкару (Велика катастрофа), која је, уједно, означила и крај грчке Велике идеје. То православно, често туркофонско становништво, дуго није било апсорбовано од грчког друштва. Истовремено, неке земље, попут Мађарске и Бугарске, имале су ревизионистичке тежње, док су силе победнице, Француска и Велика Британија, као и поражена Немачка, која под Хитлером доживљава војнички опоравак, имале на полуострву своје интересе. Утицај Русије, због слома царизма и увођења комунистичке власти у њој, као и дуготрајног грађанског рата, био је готово елиминисан, после скоро два века значајног присуства.

У историографији су ратни догађаји на Балкану врло исцрпно истраживани, па је аутор, поред општих образложења узрока избијања Другог светског рата, дао само краћи преглед ратних догађања на полуострву, истичући да је оно и тада остало у сенци других фронтава, а између Немаца, Британаца и Совјета. Резултат рата било је стварање новог поретка у Европи, а самим тим и на Балкану, оличеног у блоковској подељености, при чему је та нова геополитичка слика, изузимајући посебну позицију Југославије након разлаза са Совјетским Савезом, опстала све до почетка деведесетих година XX века.

На крају, може се закључити да је Стеван Павловић направио успешну синтезу историје Балкана, од времена када су отпочеле националне револуције балканских народа, до 1945, када је у Европи успостављена блоковска подела. При том је користио опсежну литературу, али најчешће насталу ван подручја домицилних историографија, објављену пре свега на енглеском и француском говорном подручју. Аутори тих дела су, међутим, углавном историчари потекли са балканских простора, и врло добро су упућени у своје националне историографије. Сам аутор, такође, истиче и да није вршио архивска истраживања, што би за писање овакве синтезе изискивало јако много времена, посебно ако се има у виду да су резултати истраживања националних историја балканских народа дали довољно података за рад на оваквој књизи. Научни апарат дат је јасно и прегледно, као и историјске карте, укупно њих шест, којим је казивање аутора додатно визуелно поткрепљено. Можда би, технички, ипак било прикладније решење да су оне дате у самом тексту, а не на крају књиге.

У западноевропским историографијама тешко је било разбити стереотипе о прошлости овог полуострва, јер се дистанца њихових носилаца огледала не само у географском и хронолошком чиниоцу, већ и у важном питању познавања језика, а самим тим и историјских извора, друштва и обичаја балканских народа. Истовремено, историчари са Балкана су, повремено, у свом раду били покретани и ненаучним императивима, пре свега националним и идеолошким.

Стога се чини да је баш група историчара, рођена у балканским земљама, али која је школована и радила у иностранству, успела да створи потребну равнотежу између ових, у основи битно различитих приступа историји Балкана. Један од њих је управо Стеван Павловић. У поговору овом издању, под сасвим добро одабраним насловом Историја или парамит: Балкан или проклето полуострво, на то указује и Андреј Митровић.

Овим издавачким подухватом предузеће Слио дало је нов допринос превођењу и објављивању значајних историографских дела, која домаћој научној, али и широј јавности, нису била лако доступна.